

НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛЕКСИКАЛНАТА ВАРИАНТНОСТ НА ФРАЗЕОЛОГИЗМА *ИМАМ КОЗ В РЪКАВА* В БЪЛГАРСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ

Наделина ИВОВА

Югозападен университет „Неофит Рилски“, България

E-mail: nadelina_ivova@abv.bg

SOME OBSERVATIONS ON THE LEXICAL VARIATION WITHIN THE PHRASEOLOGICAL UNIT *ИМАМ КОЗ В РЪКАВА* IN BULGARIAN PHRASEOLOGY

Nadelina IVOVA

South-West University “Neofit Rilski”, Bulgaria

E-mail: nadelina_ivova@abv.bg

ABSTRACT: The present text discusses the lexical variation of the phraseological unit *имам коз в ръкава* in the Bulgarian phraseological system. That idiom is attested in many languages and in Bulgarian phraseology functions as a calque. It belongs to the group of idioms representing the idea for life as a gambling game. Three main types of lexical transformation within the idiom are observed: variation by substituting the verb *имам*, by substitution of lexical element *коз* and lexical variation by insertion. The variation is commonly based on substitution of the near-synonymous lexical elements and elements associatively connected. But there are some restrictions described in the analysis. The verb and the noun may also co-vary and that double lexical substitution is attested very often. The variation by lexical insertion within the idiom *имам коз в ръкава* leads to variants where the adjective modifier (*силен, скрит*) does not change the idiom semantics, but intensifies the meaning. In the actual utterances lexical variation is not separable from the other type of phraseological modification - morphological, syntactic, they co-occur in the extracted examples. The lexical variants share semantic equivalence and common stylistic and functional features. The text finds that substitution is more widespread than the lexical insertion. The present research describes and some other occasional utterances.

KEYWORDS: phraseological units, variation, lexical substitution, lexical insertion, Bulgarian phraseology

Независимо какъв е произходът, каква е изворната основа, тематичната принадлежност или функционалната сфера на една фразеологична единица, при възпроизводимостта си в зузуса тя има способността да изменя своя състав, структура и дори семантика. Причините за подобни промени не са непременно само езикови, а и социокултурни, зависещи от конкретни комуникативни условия и намерения. Без значение дали някои от промените водят до възникването на варианти на вече съществуващи фразеологизми, или до появата на нови единици, фразеологичният ресурс на всеки един език се обновява и обогатява. Настоящото изследване има за основна цел да проследи основните характеристики в лексикалната вариантност на интернационалната фразеологичната единица¹ (ФЕ) *имам коз в ръкава* ‘имам скрито, тайно предимство в нещо’ в българската фразеология. На анализ подлежат нейни лексикални варианти, в които се осъществява замяна на глаголният компонент (*имам*) и/или на именния компонент (*коз*). Описват се и лексикалните варианти, получени чрез добавянето на прилагателно име като модифициращ компонент. Анализът включва описание на съпътстващите вариантни трансформации, проследява механизмите за осъществяване на лексикалната вариантност, но и дискутира откриващите се в процеса на вариране синонимни, стилистични и функционални особености. Текстът отбелязва и проявяващите се в процеса на лексикалното заместване рестрикции и представя някои случаи на окازیонална вариантност на *имам коз в ръкава*. Примерните употреби² на вариантните единици, привлечени за анализ, са над

¹ В настоящото изследване се споделя тясната концепция за обекта на фразеологията, според която отвъд нейните граници остават паремии, колокациите, крилатите мисли и фрази и пр. (вж. ФРБЕ 1, с.14 – 17; Ничева 1987, с. 20 – 42; Калдиева-Захариева, 2013).

² При цитирането им е запазен оригиналният правопис, в скоби се отбелязва източникът им и ако употребата е в медиен текст или коментар във форум, се дава линк към съответния сайт, придружен с датата на публикуване. При прилагането на примери от БНК, се отбелязва източникът - най-често художествена творба, авторът и евентуалният преводач. Примерите, открити в заглавия или в коментар във форум, са допълнително обозначавани.

280 и се откриват в медийни текстове, в публикации на различни в тематично отношение сайтове и блогове, в коментари във форуми, като към тях са прибавени контекстуални употреби от справки, направени в *Българския национален корпус* (БНК). В работата се цитира отбрана част от тях. При селектирането и включването им в изследователския корпус беше приложен методът на семантичната апликация³, изразен в сравняването на компонентния състав на откритите варианти и в проверката на семантичната им тъждественост и стилистичната и функционалната им сходност. Във всички анализирани варианти се съдържа компонентът *ръкава*, употребяван предимно с членуваната си форма.

1. Теоретична рамка на изследването

Имам коз в ръкава 'има скрито, тайно предимство в нещо' принадлежи към групата фразеологизми, които възникват при пресичането на две концептосфери – живота и хазарта. Дж. Лейкоф и М. Джонсън прилагат цяла серия от изрази, свързани с метафората *животът като хазарт*, като ги посочват като резултат от процеса по-абстрактни концепти като *живота* да бъдат разбрани и описани чрез езиковия израз на по-конкретни – като *хазарта* (Lakoff, Johnson, 1980, p.52, 117, 133, срв. Benczes, Sagvari, 2018, p. 121 – 154). J. Kovalyuk разглежда фразеологизмите, цитирани от двамата автори, и отбелязва приблизително следните връзки между сферата източник (хазарта) и целевата сфера (живота): *картоиграч*→*човек*; *да изиграеш картите си*→*да демонстрираш поведение*; *асо* (респ. силна карта, коз)→ *предимство, силен аргумент, възможност* (Kovalyuk, 2019, p.98 – 99). Към групата на фразеологизмите, представящи ежедневните човешки действия като хазартна игра, се числят още единици като *вадя/изваждам/ коз/асо от ръкава си, поставям картите на масата, с открити карти съм, да изиграя картите си правилно/добре, всичко коз, късметът на начинаещия* и др. ФЕ *има коз в ръкава* е непълна калка на английския идиом *an ace up one's sleeve*⁴ 'secret knowledge or a secret skill that will give you an advantage'⁵. Той, както и повечето „хазартни“ фразеологизми, е интернационален, открива се и в останалите славянски езици, където употребите на подобни единици са обвързвани с медийните текстове на спортна тематика (вж. Ivanov, 2014⁶). Тези единици се заемат в родната фразеология предимно чрез калкиране, а това означава, че образът, залегнал в основата им, се разпознава от носителите на езика приемник⁷ (Благоева, 2019, с.26).

1.1. Вариантност на фразеологизмите. Лексикална вариантност на фразеологизмите

Под фразеологична вариантност най-често се разбира всяка граматична, лексикална или количествена промяна в плана на изразяване на ФЕ, която не е предшествана от промяна във фразеологичното значение. Тя протича разнообразно и е съпроводена с известни особености, произтичащи от лексикосемантичните характеристики на фразеологичните компоненти. Явлението има прагматична мотивираност и когнитивна стойност, които също са изследвани (вж. Langlotz, 2006, Kovalyuk, 2019). На вариантността на фразеологизмите се гледа като на вид фразеологична иновация (Благоева, Сосновски, Колковска, 2018, с. 16, Благоева, 2019, с. 23, срв. Кирякова-Динева, 2008, с.53). Тя е свидетелство, че редом с устойчивостта, съществува и известна автономност на фразеологичните компоненти – всеки от тях при дадени обстоятелства може да изменя формата си (Glucksberg, 2003, p. 69, срв. с Langlotz 2006, p. 28). Повлиява се от различни лингвистични и екстралингвистични фактори, сред които колоквиализацията заема централно място. Особено засилена е тя в областта на медийния език, в политическия дискурс и в езика на рекламите (Бонджолова, 2015).

³ Вж. повече у Ковшова, Дронов, 2022, с. 273.

⁴ М. Търбан свързва произхода му с липсата на джобове на дрехите през XV век, което мотивира държането, криенето на предмети в ръкавите и използването на подобна функционална възможност от страна на илюзионисти и картоиграчи (Търбан, 2017, с.7).

⁵ Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/ace-up-sleeve>, 20.01.2023

⁶ Вл. Иванов цитира следните паралелни употреби: рус. *держатъ туз/козырь/ карту в рукаве*; чеш. *mať eso v ruce/ v ruká ve*, *има коз в ръката/ в ръкава* със значение 'има предимство' (Ivanov, 2014, p.418 – 440). Освен паралели при употребата на този фразеологизъм, статията предлага и други словашко-български паралелни употреби (Ivanov, 2014, p.418 – 440).

⁷ Калкирането се посочва като един от основните пътища за обогатяване на българската фразеология (вж. повече у Благоева, 2019, с.25 – 26).

При определянето на вариант на съществуваща ФЕ и оразличаването му от неин синоним повечето изследователи се обединяват около функционално-семантичния критерий, според който се следи запазени ли са вътрешната форма и образът, залегнал в основата на изходната ФЕ (Мелерович, Мокиенко, 2001, с. 23, Федуленкова, 2005, с. 62 – 69, Баранов, Добровольский, 2013, с.105, срв. с Мокиенко, 1980, с. 20)⁸. Той се прилага и от българските учени в трудовете, частично или изцяло разглеждащи противоречивата същност на фразеологичната вариантност (вж. цитираните по-долу).⁹ В българското изследователско пространство се различават по традиция следните видове вариантност – *фонетична, граматична, позиционна, лексикална и количествена* (квантитативна) вариантност (ФРБЕ, 1974, с.19–20, Ничева, 1987, с.141–145, Калдиева-Захариева, 2013, с. 178 – 185, Холанди, 2012). Морфологичната вариантност (наричана още *формална или граматична*) е изменение на граматичните характеристики на автосемантична дума от ФЕ¹⁰, а *синтактичната* – промяна на словоредата в рамките на ФЕ, нарича се и *позиционна* (Калдиева-Захариева, 2013, с. 179, Ничева, 1987, с. 143 – 145, срв. Кунин 1964, с. 364). *Квантитативната* вариантност се основава на добавянето или съкращаването на компонент от състава на ФЕ (Ничева, 1987, с.145 – 146, Холанди, 2012, с. 6, Калдиева-Захариева, 2013, с. 179¹¹), а *лексикалната* в същността си е промяна на лексикалния облик на ФЕ.

За Ст. Калдиева-Захариева (2013, с.179) лексикалната вариантност се осъществява чрез заместване или чрез прибавяне на елементи в състава на ФЕ. Първият подвид вариране се определя като *замяна* на компонент с негов (контекстов) синоним (срв. с Gläser, 1998, p. 125 – 143) или с лексеми с близко функционално и тематично сходство С. Спасова-Михайлова проследява пътищата, по които може да се осъществи вариантното заместване, като ги обобщава до основно два – синонимията и създаването на асоциативна връзка между заменящите се елементи (Спасова-Михайлова, 1978, с.138, 143). Замяната не е хаотична и произволна. Отбелязвано е съществуването на ограничения, свързани със синонимните свойства на лексемите и промяната им при включването на думата в състава на ФЕ (Калдиева-Захариева, 2013, с. 180, срв. Мокиенко, 1980, с. 20 – 28, Спасова-Михайлова, 1978, Gläser, 1998, с.130). При другия вид вариантност, реализирана чрез добавянето на лексикален елемент, семантичното тъждество също се запазва. Прибавянето се причислява ту към квантитативната, ту към лексикалната вариантност (вж. Калдиева-Захариева, 2013, с.179, срв. с Ничева, 1987, с.142, Холанди, 2012, срв с Solano, 2011). Най-често се вмъкват прилагателни имена или наречия като модификатори на глаголен компонент от състава на ФЕ

Освен изброените дотук системни прояви на вариантността¹², съществуват и примери за оказионална вариантност на изходната единица. Подобни прояви на неофразеологизацията се определят като извънсистемни, мотивират се от „прагматично-стилистични дискурсивни цели“ (Благоева, Сосновски, Колковска, 2018, с. 11) и са своеобразна фразеологичната модификация (Добровольский, 2013, с. 20). Макар да са с висока стилистична стойност, единиците не просъществуват дълго, ето защо не се лексикализират. Основните пътища за възникването на оказионални варианти са добре описани от Р. Холанди (Холанди, 2012, с. 10 –12). Под *лексикална вариантност* в настоящето изследване се разбира промяна на дадена ФЕ, осъществена чрез лексикална замяна или чрез добавяне на компонент, в резултат на която възникват семантично еквивалентни, сходни в структурен и стилистичен аспект варианти на ФЕ *имам коз в ръкава*. В анализа на лексикалното вариране на *имам коз в ръкава* се използват

⁸ При фразеологизмите синоними е налице семантична сходност и различия при изграждането на образа, в стилистичния и в структурния облик (Калдиева-Захариева, 2013, с. 180).

⁹ Някои основни теоретични постановки, интерпретиращи вариантността на ФЕ, са изложени още в *Ввода на Фразеологичния речник на българския език* (ФРБЕ, 1974, с. 11). Подробна библиографска справка за предшестващи изследвания на проблематиката се съдържа у Калдиева-Захариева, 2013, с. 178 и у Ничева, 1987, с. 141 – 146.

¹⁰ При нея именен компонент от състава на ФЕ може да промени числото или да се употреби с нечленувана (респ. с членуваната) си форма и така да възникне нов вариант на изходния фразеологизъм, срв. Ничева, 1987, с.145.

¹¹ Трябва да се отбележи обаче, че по примера на някои англоезични изследвания у Ст. Калдиева-Захариева прибавянето на компонент се разглежда като част от лексикалната вариантност (Калдиева-Захариева, 2013, с. Solano, 2011)

¹² Р. Холанди ги нарича с общото название *узусна вариантност* (Холанди, 2012, с. 8 – 10).

класификациите на видовете вариантност на Ст. Калдиева-Захариева (2013) и на К. Ничева (1987). За лексикални варианти на *имам коз в ръкава* се определят не само единиците, в които е заменен глаголният (*държа коз в ръкава*) или именният (*имам асо в ръкава си*) компонент, но и тези с едновременна замяна на двата компонента (*държа няколко аса в ръкава си*) или с прибавен факултативен елемент. ФЕ *имам коз в ръкава* се възприема като изходна единица за анализ в настоящото изследване, тъй като представлява най-възпроизводимата форма за израз на фразеологичното значение, формата, чрез която се обобщава семантиката и на базата на която могат да се установят всички последвали структурни промени в областта на вариантността (срв. с Федулєнкова, 2005, с.64 – 65). Единицата не е регистрирана лексикографски, но е *непълн вариант* на фиксираната речниково *имам/държа коз <в ръцете си>* ‘имам предимство в нещо, имам основание за нещо’ (ФРБЕ 1, 290, с. 445, Ничева, 1987, с.143). При сравняването на двата фразеологизма се откриват минимални компонентни и семантични разлики, пряко свързани със заменянето на *ръцете* с форементната единица *ръкава*, като последната внася допълнителния семантичен нюанс за нещо *неизвестно за другите, скрито с някаква цел*.

2. Лексикална вариантност на ФЕ *имам коз в ръкава*

За да се проследят проявите на лексикалната вариантност на ФЕ *имам коз в ръкава* са събрани повече от 280 примерни употреби, в които се съдържат нейни варианти, реализирани чрез компонентно заместване или компонентно добавяне. В парадигматичен план може да варират именният, глаголният елемент или и двата едновременно. За да бъде изложението последователно и разбираемо, на първо място се описват вариантите, в които се замества *имам*, след това се представят тези със замените на компонента *коз*, а едновременно с тях се отбелязват и вариантите, в които варират и двата компонента. Вариантността с добавяне на елемент се онагледява чрез анализа и представянето на примери с прилагателно като факултативен елемент, което често се прибавя към вече установен вариант, тоест в някои от примерите и двата вида лексикалната вариантност протичат едновременно. Описани са и другите съпътстващи видове фразеологична обнова.

2.1. Лексикална вариантност, породена от замяната на глаголния компонент от *имам коз в ръкава*

Някои изследователи смятат, че по-често възникват фразеологизми варианти на ФЕ чрез замяната на глаголния компонент в тях. Следващите по честота са лексикалните вариации на именните компоненти (Спасова-Михайлова, 1978, с. 144). В тази част на изследването се представя парадигматичната лексикална замяна на глаголния елемент *имам* в рамките на ФЕ *имам коз в ръкава*. Обикновено в процеса на създаване на нови варианти се заместват глаголи, които са пълни или частични синоними, тъй като водещ е стремежът за запазване на вътрешната форма на ФЕ, на образа, на който тя се основава (Спасова-Михайлова, 1978, с.138 – 140). В събраните примери глаголният компонент *имам* от изходната единица се заменя с *държа*, *крива/скрива* и *пазя*. Като компонент *имам* се включва с едно от вторичните си значения – ‘държа, съхранявам нещо някъде’, в изграждането на фразеологичното значение (вж. <https://ibl.bas.bg/rbe>, 28.02.2023). Участва в общо 102 от вариантите употреби, като те включват и примери със замяна на именен компонент. Богатите синонимни отношения на *имам* предпоставят наличието на множество лексикални варианти, въпреки това самата ФЕ варира и формално (3) и позиционно (2):

- (1) Антиинфлационни ли са мерките и **има ли коз в ръкава** Асен Василев за евроната? (<https://www.bgonair.bg>, 17.06.2022)
- (2) В устата ми загорча и реших да мина към нападение. **В ръкава си имах още един коз**. (БНК, Кихару Накамура, „Спомените на една гейша“, прев. Ваня Пенева)
- (3) Не е за подценяване, човек с опит е, **има много козове в ръкава** и други неща в джоба. (<https://www.24chasa.bg>, 12.07.2021)
- (4) Макс **има и още един коз** в ръкава – опит в борбата за титлата. (<https://www.sportlive.bg>, 17.05.2022)

а) **имам коз в ръкава** → **държа коз в ръкава**

Първата замяна на глагола *имам* от *имам коз в ръкава* води до възникването на варианта *държа коз в ръкава* и наподобява лексикалното вариране при регистрираната *имам/държа коз в*

ръцете си. Глаголът *държа* заменя синонимно *имам*¹³ с едно от своите допълнителни значения – ‘пазя, съхранявам нещо с определена цел или за някого’ (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>, 13.01.2023), тоест парадигматичното заместване се основава на частична синонимия. *Държа* замества изходния глаголен компонент в 55 от примерните употреби. Наред с това вариране, в някои от тях е налице и морфологично, лексемата *коз* варира по число (5, 6), като в някои от примерите се наблюдават и словоредни особености (6):

- (5) *Държа много козове в ръкава*. Бях и съм много смел (...) (<https://www.24chasa.bg>, 19.06.2022)
 (6) Ето защо се чудим дали Деси *държа в ръкава си тайни козове*, които ѝ помагат в грижите за косата и тялото ѝ. (<https://webcafe.bg>, 26.11.2020)
 (7) Повърхностните аналогии с миналото също не могат да ни помогнат, защото историята винаги *държа* по някой *скрит коз в ръкава си*. (<https://www.24chasa.bg>, 22.01.2023)

В цитираните употреби съпътстваща е и лексикалната вариантност, основана на прибавянето на факултативни елементи като *таен/тайни* и *скрит*. Като рестрикция при лексикалната замяна може да се посочи невъзможността *държа* да бъде заменен с някои от сочените за негови синоними – *вземам*, *улавям*, *хващам*, тъй като така не се предава вътрешната форма на изходната единица, нито образа, на който тя се основава.

б) *имам коз в ръкава* → *крив/скрив коз в ръкава*

Вариантът с *крив* е вторият по възпроизводимост в узуса, среща се с над 45 употреби, сред които и такива с едновременното лексикално вариране на *имам* и *коз*. Вариантността се основава отново на синонимия в допълнителните значения на *имам* и *крив* ‘държа в тайна нещо от други, пазя нещо да не стане известно на други, за да не се знае от друг’¹⁴. От семантичното описание на *крив* проличават и синонимните му отношения с *държа* и *пазя* (вж. Таблица 1):

- (8) За разлика от "касационния" си колега обаче Венета Марковска *крив един много силен коз в ръкава си*. (БНК, медиен текст)
 (9) Ако Лейт *крив още един коз в ръкава си*, ще изгубят всичко. Но вероятно те няма да чакат, докато Лейт стигне до корабите (...) (БНК, Т. Зан, *Научнофантастичен роман*, прев. Г. Стоянов)
 (10) Паро Никодимов: Вероятно Саша Илич *крив някой коз в ръкава* (<https://sportal.bg>, 18.12.2022)
 (11) СССР решава да *скрив коз в ръкава си* и да бъде една крачка пред възможния противник - за тази цел на въоръжение в Съветския съюз са приети бойни железопътни ракетни системи (БЖРК) (<https://trud.bg>, 09.10.2022)

Откриват се, макар и да не е често, варианти със сродни на *крив* глаголи от свършен вид (11), а това, което се забелязва по отношение на съпровождащите вариации, е, че съществителното название на карта рядко изменя числото си (вж. *коз* в 8, 9, 10, 11).

в) *имам коз в ръкава* → *пазя*¹⁵ *коз в ръкава*

Ниският брой употреби, открити за посочения период (общо 15), доказва ниската възпроизводимост на този вариант и незакрепеността му в узуса. Глаголът *пазя* участва във вариантността със значението си ‘държа нещо на сигурно, скрито място, за да го съхраня, да не се изгуби или повреди; запазвам’ (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>, 23.02.2023). В тези варианти на *имам коз в ръкава* именният компонент *коз* почти винаги се употребява в мн.ч., а глаголният може да се замени със сроден в свършен вид (14):

- (12) (...) сега, когато "съперниците" са разделени от хиляди километри, Меган Маркъл *пази още козове в ръкава си* (<https://www.marica.bg>, 28.03.2020)
 (13) От Mercedes-Benz обаче *пазят някои козове в ръкава* (<https://fakti.bg>, 18.01.2016)
 (14) Въпреки факта, че Зеленски не е призован да се откаже от исканията за репарации, вероятно той *ще запази тази карта в ръкава си* и ще я хвърли (...) (<https://pogled.info/>, 15.11.2022)

¹³Основното значение на *имам* е ‘притежавам, владея’, ‘собственик съм на нещо’, вж. същинските му синоними в Димитрова, Спасова, 2002, с.337 – 338.

¹⁴ *Крив* е с основно значение ‘държа нещо или някого на тайно място, за да не го намерят или видят другите, ‘пазя нещо на неизвестно за другите място’ (Димитрова, Спасова, 2002, с. 370).

¹⁵ *Пазя* е с основно значение ‘бдя някой нещо да не пострада, на някого, на нещо да не се навреди; полагам грижи нещо да не се похаби’, от същия синонимен ред са *охранявам*, *вардя* (Димитрова, Спасова, 2002, с.596 – 597).

Лексикалната вариантност, получена при заместване на глагола *имам* с *държа*, *крия*, *пазя*, се основава на общност в допълнителните значения, която се обобщава по следния начин ‘запазвам, съхранявам нещо за по-късно’ (вж. Таблица 1). Тази синонимия съществува не само между глагола *имам* в инвариантната единица и всеки един от заместващите го поотделно, но и между всички заместващи. Това ясно проличава от семантичното описание на четирите глагола, отразено в Таблица 1. Вариантността би могла да се дължи и на тематична близост между глаголните компоненти. Глаголните варианти и изходната единица съществуват и се употребяват паралелно, имат сходна стилистична и функционална стойност, като с повишена експресия е вариантът с *крия*. Няма сходна утвърденост в узуса.

Таблица 1. Общност в значението на заменящите се глаголи във ФЕ *имам коз в ръкава*

имам 4. Държа, съхранявам нещо някъде	↔	↓↑	държа 15. Пазя, съхранявам нещо с определена цел или за някого.
	↔	↓↑	пазя 4. Полагам усилия да не загубя нещо; опазвам, съхранявам.
	↔	↓↑	крия 5. Държа в тайна нещо от други, пазя нещо да не стане известно на други, за да не се знае от друг; тая.

Трябва да отбележим, че освен рестрикции, касаещи замяната на *държа*, *крия* и *пазя* с техни пълни синоними, съществуват такива и при замяната на *имам*. Лесно се доказват при опита глаголът да бъде заменен с *притежавам* и *владя* например. Като непълни варианти на *имам коз в ръкава* при събирането на примерните употреби се очертаха единиците *разполагам с коз* срещу някого и *притежавам коз*, които се различават компонентно и функционално от нея.

2.3. Лексикална вариантност, основана на замяната на именен компонент от състава на ФЕ *имам коз в ръкава*

Замяната на именен компонент от състава на глаголни ФЕ според С. Спасова-Михайлова (1978, с.133) се наблюдава по-рядко в сравнение с лексикалната замяна на глаголен компонент в тях. Въпреки това ФЕ *имам коз в ръкава* има способността да образува варианти, в които названието на картата за игра се заменя със съществителните *асо*, *трик*, *жокер* и *карта*. Замяната е с рестрикции, произтичащи от изискването на това място във ФЕ да се постави елемент, метафорично свързващ се с *предимство*, *преимущество*, *възможност* (Kovalyuk, 2019, p. 99).

а) *имам коз в ръкава* → *имам асо в ръкава*

Лексемата *коз* е със значение ‘карта с определен знак, приета за най-силната в дадена игра на карти; *прен.* ‘важен довод, аргумент, средство срещу някого или нещо (<https://ibl.bas.bg/rbe>, 31.01.2023).¹⁶ и в рамките на варирането се замества от *асо* ‘най-силната карта за игра от всеки един от 4-те цвята с един знак в средата; туз¹⁷, *бирлик*, <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>, 29.01.2023, срв. БЕР I, с.17). Резултатът от осъществената вариантност – *имам асо в ръкава*, е пълна калка на англ. (have) an ace up of your sleeve. Възможно е полученият вариант да бъде повлиян от състава на английската единица, като това би било поредно доказателство за съществуващата тенденция английският език да е основен източник на калки във фразеологията (вж. Благоева, 2019, с. 26, Благоева, Сосновски, Колковска, 2018, с.14). За разлика от варианта с *коз* обаче (16.1) при употребата на този с *асо* съществителното название на карта обикновено не варира морфологично по число (срв. с 16.2). Такова вариране се наблюдава във вариант с двойна лексикална замяна (вж.19):

¹⁶ В речниковата статия за съществителното *коз* се цитират и някои фразеологични единици, които не са фразеографски регистрирани, като например: *давам / дам коз <в ръцете>* на някого; *държа (имам) коз <в ръцете си>*; *залагам / заложя (хвърлям / хвърля, изигравам / изигряя)* последния си коз; *изигравам / изигряя (проигравам / проигряя, хвърлям / хвърля)* козовете си; *изигран коз* съм.

¹⁷ Трябва да отбележим, че лексикални варианти, в които рус. *туз* като пълен синоним на *асо* присъства, почти не се срещат. Откриват се 3 употреби в коментари във форуми: (коментар) *Жалкото е, че от Козяк държат в ръкава си баце като пети туз при следващи избори.* (<https://www.capital.bg/>, 26.05.2023)

- (15) (загл.) Милан ще предложи по-малко от исканото от Леао, но **има друг коз в ръкава си** (<https://sportal.bg>, 13.10.22)
- (16.1) Не знам дали се пропуква, но Русь **има** още *доста сили* и **козове** в ръкава.: (<https://www.dnes.bg>, 09.10.2022)
- (16.2) Желасият да го привлече Реал Мадрид обаче **има асо в ръкава си**, което може да бъде ключово за бъдещето на французина. (<https://trud.bg>, 14.04.2022)

В някои от приложените примери за двойна лексикална замяна вариантността се реализира успоредно с морфологична вариантност (19) или със синтактична трансформация на ФЕ (20). Открива се и пример, в който двете названия на карти за игра се срещат едновременно (17):

- (17) (коментар) Каква е идеята на букмейкърите? **ДА НЕ ПОЗНАЕШ!** Ако много вземат да познават, те **държат** винаги *едно асо тика*, **коз в ръкава** (<https://corner.dir.bg>)
- (18) (...) като хитър комарджия, който винаги **крие по едно асо в ръкава си**. (БНК, Ст. Кинг, „Отмъстителите“ (1999), прев. В. Еленкова)
- (19) Аз също **държа** *няколко аса в ръкава*. (Ал. Попов, *Черната кутия. Ниско прелитащи кучета*)
- (20) (Коментар) (...) защо да не се намали и ДДС върху основните храни? Или това **асо в ръкава се пази** за по-късно? (<https://www.dw.com/bg/>, 13.05.2020)

б) имам **коз** в ръкава → имам **трик** в ръкава

В рамките на този вариант (вж. 21) компонентът *трик* не заменя компонента *коз* на база на значението си ‘ефектен номер, изпълнен с ловък похват’¹⁸, двете съществителни дори не са в синонимни отношения. Замяната е възможна на базата на асоциативна връзка, създадена по тематично и предметно-смыслово сходство (Спасова-Михайлова, 1978, с.138, Ничева, 1987, с.145). И за *коз*, и за *трик* общ е признакът ‘нещо, което може да се извади от ръкава’.

Откриват се доста примери, в които именният компонент варира по число (21, 22) или позиционно (22):

- (21) Той **има всички необходими трикове в ръкава си** (...), въпреки че летвата е вдигната много високо", сподели Валверду в интервю (...) (<https://blitz.bg/sport>, 25.01.2017)
- (22) (коментар) (...), което даде преднина на шайката разбойници, които **имаха в ръкава си и други трикове**. (<https://www.mediapool.bg/>, 18.09.22)

Откриват се, разбира се, вариантни единици, в които едновременно се заменят и глаголният, и именният компонент:

- (23) Модерната наука сякаш има обяснение за всичко, но Майката природа **крие** *някой и друг трик в ръкава си*, например изчезващи езера (<https://dama.bg/article/>, 11.07.2018)
- (24) Такива играчи **кроят** *някакви трикове в ръкавите си*, те умело провокират. (<https://www.sportlive.bg>, 10.04.2019)

Интересна особеност, засягаща примерите с двойни замени, е, че в един и същи вариант не се срещат едновременно компоненти *държа* и *трик*. Освен това почти не се откриват примери за едновременната употреба на *пазя* и *трик*¹⁹ във вариантни единици. Подобна липса на съчетаемост за пораждането на варианти се основава на лексикалносемантичните свойства на посочените компоненти и невъзможността, свързвайки във фразеологично значение, да предадат ефективно образа, залегал в основата на инварианта.

В) имам **коз** в ръкава → имам **жокер** в ръкава

Примерите, в които названието на картата за игра от *имам коз в ръкава* се заменя с лексемата *жокер*, са по-ограничени, т.е. са с ниска възпроизводимост в узуса. В рамките на това вариране компонентът *жокер* ‘особена карта за игра, която може да заменя всяка друга карта, предимно при игра на покер’ (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>, 18.01.2023) изгражда синонимни отношения с *коз*. В рамките на тези варианти лексемата се среща предимно в ед.ч., тоест не се наблюдава формална вариантност, свързана с категорията *число*.

¹⁸ Вж. <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BA/>, 26.01.2023)

¹⁹ Открита е само една примерна употреба в описание на настолна игра; *Пазя един трик в ръкава си точно за такива моменти! Разбирате ли, триковете са много специални (...)* (<http://boardgame.bg>, 16.02.2023)

- (25) Тройният скачач Васил Русенов също **има жокер в ръкава си** – 15.18 м (+1.1 м/сек) от Европейското първенство за юноши и девойки под 18 г. (<https://www.marica.bg/>, 13.07.2022)
- (26) Френският специалист **държи скрит жокер в ръкава си** (...) (<https://topsport.bg/>, 27.10.2017)
- (27) Спокойно, няма да ви затруднявам...много, а и винаги **крива по някой жокер в ръкава си!** Един от вас ще се сдобие с чудна награда! (<https://bnr.bg/>, 31.05.2022)

г) **имам коз в ръкава** → **имам карта в ръкава**

За разлика от замените на *коз* с *асо* и с *жокер*, които бяха синонимно основани, тези с лексемата *карта* ‘комплект от правоъгълни тънки картончета, от едната страна еднообразни, от другата с общоприети знаци, предназначени за игра’ (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>, 19.01.2023) се основават по-скоро на създадена метонимична връзка (вж. Спасова-Михайлова, 2023, с. 140), тъй като отношението между *карта* и *коз* е отношение на част към цяло:

- (28) Те обаче **имат още една карта в ръкава** — огромните мрежи бензиностанции по цял свят. (<https://money.bg/>, 03.12.2020)
- (29) Честна дума, да... а **държах и силна карта в ръкава**... петима полицаи, които минаваха. — Но дявол да го вземе! (БНК, М. Люблан, *Арсен Лъопен*, прев. Хр. Гайдаджиев)
- (30) Въпреки факта, че Зеленски не е призван да се откаже от исканията за репарации, вероятно той **ще запази тази карта в ръкава си** (...)

2.3. Лексикална вариантност на ФЕ *имам коз в ръкава* в резултат на добавяне на именен компонент

Лексикалното допълване на състава на ФЕ *имам коз в ръкава* се осъществява предимно с прилагателни имена или наречия, които функционират като модификатори (Ничева, 1987, с.143, Калдиева-Захариева, 2013, с.179). При подобна промяна вариантът и изходната ФЕ са също семантично тъждествени. Въведените допълнителни компоненти засилват семантиката на ФЕ и в същото време я конкретизират, ограничават я (срв. с Ernst, 1981, р. 51). Квантитативната в същността си трансформация се смята за най-разпространеното явление от областта на вътрешната модификация на фразеологизмите (Nicolas, 1995, р. 241). Любопитно е, че тя е отнасяна предимно към текстове от медийния дискурс (вж. напр. Solano, 2011). Тук се анализират варианти на *имам коз в ръкава*, получени чрез прибавянето на прилагателно. В някои от примерите се комбинират трите вида вариантност – вариантността с добавяне, двойната лексикална субституция на *имам* и *коз* и формална вариантност, основана на категорията *число* (вж. примери 32, 36, 43). Най-често се вмъкват прилагателните *силен* и *скрит*, като първото функционира като атрибут най-вече на компонент *коз* (вж. 31)²⁰ и *карта* (вж.32). Така съчетанието *силен коз/ силна карта* се свързва със значението *сериозно, голямо предимство*. За разлика от него, прилагателното *скрит*²¹ може да се прибави като атрибут почти при всички съществителни названия на карти за игра, независимо дали те са в изходната единица (вж. 33), или във вариант с единична (35) или двойна компонентна замяна (34). По-рядко се прибавят други прилагателни (36, 38) или местоимения, различни от неопределителните (39). За сметка на това числителното *един* (41) със своите родови форми, както и неопределителните местоимения (вж.42, 43) често присъстват като факултативни елементи:

- (31) (заглавие) Борисов **има силен коз в ръкава**, ако каже "няма да съм аз премиер" (<https://offnews.bg/>, 03.10.2022)
- (32) Така, до последния момент, не толкова партията, колкото вирусът **ще държи „силната карта“** (www.investor.bg/, 01.04.2021).
- (33) Шейхът не вярваше никому, аз не вярвах на Филипс, (...) , а Биан винаги **имаше скрит коз в ръкава**. (БНК, *Галахад в Блендингс*, П. Дж. Удхаус, прев. Савина Манолова)
- (34) Френският специалист **държи скрит жокер в ръкава си** – Едуард Нкетия. (<https://news.bg/>, 27.10.2017)
- (35) (коментар) Американците **имат скрито асо пика в ръкава**, но засега изчакват. (<https://fakti.bg/>, 28.09.2022)
- (36) National Interest: Руският Су-57 **може да крие подъл малък трик в ръкава си**: ядрени оръжия (<https://blitz.bg/>, 07.06.2018)

²⁰ В 38 примерни употреби прилагателното *силен* функционира като модификатор, въведен при именния компонент *коз*.

²¹ Открити са 29 употреби, в които *скрит* се прибавя като атрибут на някой от именните компоненти.

- (37) Паро Никодимов: Вероятно Саша Илич **крие някой коз в ръкава** (<https://sportal.bg>, 18.12.2022)
- (38) Тиквата **има няколко страхотни трика в ръкава си**, когато става въпрос за лечение на акне. (<https://www.tialoto.bg>, 03.11.2022)
- (39) (загл.) Треньорът на Гришо: Той **има всички необходими трикове в ръкава си** за титлата (<https://blitz.bg/>, 25.01.2018)
- (40) Важното беше какво мисли тя. А и тя **криеше още един коз в ръкава си**. (БНК, Н. Робъртс, *Море от обърнати сърца*, прев. Ел. Чизмарова)
- (41) Самодоволно ухилени. Сякаш си **имаха по едно асо в ръкава**. (БНК, Л. Чайлд, *Място за убиване*, прев. Л. Николов)
- (42) Такива играчи **кроят някакви трикове в ръкавите си**, те умело провокират. (<https://www.sportlive.bg>, 10.04.2019)
- (43) Ердоган обаче **има някои карти в ръкава си**, включително правни действия срещу опонентите си. (<https://news.bg>, 01.01.2023)

Откриват се и няколко оказионални варианта на ФЕ *мам коз в ръкава*, плод на индивидуална промяна във външния облик на фразеологизмите. Те са с висока стилистична стойност, но нямат възпроизводимост. Възникването на подобни оказионални варианти се осъществява при лексикалната замяна на *мам* с друг глагол (44), която не е закрепена в узуса, но значително по-често се регистрират при заместването на именния компонент *коз* от състава ѝ (примери 45, 46, 47, 48). Сред примерите се регистрират и оказионализми, с прибавени външни компоненти (44, 49) (срв. с класификацията у Холанди, 2012, с.10 – 11). В някои от тези отклонения се комбинират трансформации на няколко нива едновременно – словоредни, синтактични и лексикални (49, 50), количествени и лексикални (44, 48, 49):

- (44) Орбан **носи асо пика в ръкава си** и ще го извади оттам. А ние?. (<https://svobodnoslovo.org>, 26.05.2022)
- (45) Близнаците винаги **имат опции в ръкава си**, така че ако някой им върже тенекия, то без проблем ще почукат на някоя друга порта. (<https://fakti.bg>, 06.02.2020)
- (46) Въпреки любовта си към асистенциите всички видяхме какво **бижу бе запазил в ръкава си** магьосника Денис (<https://webcafe.bg>, 10.12.2022)
- (47) Ако прокуратурата не разполага с по-категорични **доказателства**, които да **пази в ръкава си** за делото, много трудно би убедила някого, че младежът действително е терорист (<https://webcafe.bg>, 20.02.2021)
- (48) Ердоган все повече осъзнава, че докато **държи бежанската и антитерористичната карта в ръкава** може да диктува условията. (<https://news.bg>, 11.02.2016)
- (49) **държа в ръкава един каракачански номер** – удвоявам и утроявам избиратели на партия, която има сериозни финансови проблеми (<https://fakti.bg/>, 18.02.2020)
- (50) Ким Чен Ун реши да **покаже какви нови оръжия крие в ръкава си** (<https://www.bgonair.bg>, 15.01.2021)

Заклучение

От направения анализ, засягащ лексикалната вариантност на ФЕ *мам коз в ръкава*, можем да заключим следното: **а)** вариантността на фразеологизма се осъществява по-често чрез лексикално заместване, отколкото чрез добавянето на лексикален компонент като модификатор; **б)** лексикалните варианти на тази единица възникват като резултат от замяната на глаголният компонент *мам*, от тази на именния *коз*, но и от едновременната (двойната) замяна и на двата компонента; **в)** лексикалните варианти със заменен глагол възникват по-често по пътя на синонимията между конкуриращите се глаголи, докато замяната на именния компонент *коз* с лексеми *асо*, *трик*, *жокер*, *карта* се извършва по-разнообразно – основава се както на синонимията, така и на създадената асоциативна връзка между заменящите се компоненти; **г)** реализирането на единичната или двойната лексикална замяна от изходната единица се подчинява на определени рестрикции, пряко свързани със синонимните свойства на заменящите се един с друг лексикални елементи, както и с обогатяването им при включване на лексемите във ФЕ; **д)** прибавянето на компонент поражда варианти, в които прилагателни като *силен*, *скрит*, *таен* действат като семантични усилватели и ограничители. ФЕ *мам коз в ръкава* е интернационална фразеологична единица, но при функционирането си в българската фразеологична система демонстрира конкретни специфики. Богатството на вариантите ѝ,

възможността те да пораждат свои варианти значително обогатяват и обновяват българската фразеология, но и се явяват нелесен за проследяване процес.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Баранов А. Н., Добровольский Д. О. (2013)** Основы фразеологии. М. : Флинта, 312 с. (*Baranov, A. N., Dovol'skiy, D., O. Osnovy frazeologii. M.: Flinta, 312 s.)*
- Благоева, Д. (2019)** Неофразеологизацията в български език (В съпоставка с руски език). // *Български език*, бр. 66 (2019), кн. 2, с. 15 – 35. (*Blagoeva, D. Neofrazeologizaciyata v balgarskiya ezik (V sapostavka s ruski ezik)// Balgarski ezik, br. 66 (2019), kn. 2, s. 15 – 35).*
- Благоева, Д., Сосновски, В., Колковска, С. (2018)** Фразеологични иновации в българския и полския език.// Балканистичен форум, vol. 3 (2018), с. 9 – 20. (*Blagoeva, D., Sosnowski, W., Kolkovska, S. Frazeologichni inovacii v balgarskiya i polskiya ezik.// Balkanistichen forum, vol. 3 (2018), s. 9 – 20).*
- Бонджолова, В. (2015)** Особености на рекламния език и стил. Лексикален аспект. В.Търново. (*Bondzolova, V., 2015. Osobenosti na reklamniya ezik i stil. Leksikalen aspekt. V. Tarnovo).*
- Добровольский Д.О. (2013)** Беседы о немецком слове. М. : Языки славянской культуры, 2013, 752 с. (*Dobrovol'skiy, D. O. Besedy o nemeckom slove. M: Yazyki slavyanskoy kul'tury. 2013, 752 s.)*
- Калдиева-Захариева, Ст. (2013)** Българска лексикология и фразеология. Т.2. Българска фразеология. АИ „Проф. Марин Дринов“, София. (*Kaldieva-Zaharieva, St. Balgarska leksikologiya I frazeologiya. T.2. Balgarska frazeologiya. Prof. Marin Drinov. Sofia).*
- Кирякова-Динева, Т. (2008)** За фразеологизацията. някои нови модели при възникването на новите фразеологизми.// *Езиков свят* (Orbis Linguarum), Т. 6, с.52 – 56. (*Kiryakova-Dineva, T. Za frazeologizaciyata na nyakoi modeli pri vaznikvaneto na novite frazeologizmi. // Ezikov svyat* (Orbis Linguarum),Т. 6, s. 52 – 56.)
- Ковшова, М.Л., Дронов, П.С. (2022)** Вариативность русских фразеологизмов с компонентами антропонимами // *Русистика*. 2022. Т. 20. No 3. С. 269 – 283. (*Kovshova, M. L., Dronov, P.S. Variativnost' russkikh frazeologizmov s komponentami antroponimami.// Rusistika. T. 20, No 3, s. 269 – 283.)*
- Кунин, А., В. (1964)** Основные понятия английской фразеологий как лингвистической дисциплины и создание англо-русского фразеологического словаря. Дис. д-ра филол.наук, М., 1964. (*Kunin, A, V. Osnovnye ponyatiya angliyskoy frazeologiy kak lingvisticheskoy discipliny I sozdanie anglo-russkogo frazeologicheskogo slovarya. Dis. D-ra filol.nauk.M., 1964).*
- Мелерович, А. М., Мокиенко, В. М. (2001)** Фразеологизмы в русской речи. М.: Русские словари, Астрель, 2001. 856 с. (*Meleroovich, A.M., Mokienko, V.M. Frazeologizmy v russkoy rechi. M: Russkie slovari, Astrel', 2001, 856 s.)*
- Мокиенко, В. М. (1980)** Славянская фразеология. М: Высшая школа. (*Mokienko, V. M. Slavyanskaya frazeologiya. M. Vysshaya shkola.)*
- Ничева, К. (1987)** Българска фразеология. Наука и изкуство, София. (*Nicheva, K. Balgarska frazeologiya. Nauka I izkustvo. Sofia.)*
- Спасова-Михайлова, С. (1978)** Пътища за създаване на фразеологични варианти. – Във: Въпроси на българската лексикология (съст. П. Пашов), С.: Народна просвета, с. 133 –144. (*Spasova-Mihaylova, S. Patishhta za sazdavane na frazeologichni variant. V: Vaprosi na balgarskata leksikologiya (sast. P. Pashov), S.: Narodna prosveta.)*
- Търбан, М. (2017)** Речник на американските идиоми. (прев. Филип Руйчев), С.: Изток-Запад. (*Tarban, M. Rechnik na amerikanskite idiomi. (prev. Filip Ruichev), S., Iztok-Zapad.)*
- Федуленкова, Т. Н. (2005)** Фразеологическая вариантность как лингвистическая проблема. // Вестник ОГУ, №4 (2005), с.62 – 69 (*Fedulenkova, T. N. Frazeologicheskaya variantnost' kak lingvisticheskaya problema. // Vestnik OGU, №4 (2005), s.62 – 69.)*
- ФРБЕ 1** Ничева, К., Спасова-михайлова, С, Чолакова, Кр. Фразеологичен речник на българския език. Изд. БАН, С. (*Nicheva, K., Spasova-Mihaylova, S., Kr. Cholakova. Frazeologichen rechnik na balgarskiya ezik. Izd.BAN, S.)*
- Холанди, Р. (2012)** Относно фразеологичната вариативност.// Съпоставително езикознание, бр. 2 (2012), с. 5 – 13. (*Holandi, R. Otnosno frazeologichnata variativnost. // Sapostavitelno ezikoznanie, br.2 (2012), s. 5 – 13.)*

- Benczes, R. & Ságvári, B. (2018)** Where metaphors really come from: Social factors as contextual influence in Hungarian teenagers' metaphorical conceptualizations of life " *Cognitive Linguistics*, vol. 29, no. 1, 2018, pp. 121-154.
- Ernst, Th. (1981)** Ernst, Th. Grist for the linguistic mill: idioms and 'extra' adjectives. // *Journal of Linguistic Research*, 1, 3, pp. 51-68
- Gläser, P. (1998)** The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis. – In: A. Cowie (ed.). *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: pp. 125–143.
- Glucksberg, S. (2003)** Glucksberg S. *Understanding Figurative Language*, Oxford University Press, Oxford.
- Ivanov, Vl. (2014)** Ivanov, Vl. Slovenské a bulharské frazeologizmy so základným komponentom športovým termínom, In: Ondrejovič, S., Satinská, L., Vràbl'ová. 2014. Štefan Peciar a modernà leksikografija. Zborník k 100. výročiu narodenia Štefana Peciara. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2014, p. 418–440).
- Kovalyuk, Yu. (2019)** Idioms in action: A case of Conceptual metaphor Theory vs Blending Theory. // *Advanced Education*, Issue 13 (2019) p. 97–102
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980)** *Metaphors we live by*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Langlotz A. (2006)** *Idiomatic Creativity: a Cognitive-Linguistic Model of Idiom-Representation and Idiom-Variation in English*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia
- Langlotz, A. (2001).** Cognitive principles of idiom variation. Paper presented at the Fourth International Symposium on Phraseology, 9-11 April, 2001, Rome, Italy. https://www.researchgate.net/publication/228563150_Cognitive_linguistic_theories_in_phraseology (10.02.2023)
- Solano, R. M. (2011)** *Phraseological Units in English: variation through lexical insertion*. *Rassegna Italiana di Linguistica Applicata*, 2011. Available from: https://www.researchgate.net/publication/278826065_Phraseological_Units_in_English_variation_through_lexical_insertion [accessed Mar 04 2023]